

VILNIAUS UNIVERSITETAS

LIETUVOS ISTORIJOS INSTITUTAS

MONIKA KARENIAUSKAITĖ

NUSIKALTIMAS IR BAUSMĖ LIETUVOS SSR

Daktaro disertacijos santrauka
Humanitariniai mokslai, istorija (05 H)

Vilnius, 2017

Disertacija rengta 2012 – 2016 metais Vilniaus universitete.

Mokslinis vadovas – doc. dr. Arūnas Streikus (Vilniaus universitetas, humanitariniai mokslai, istorija –05 H).

Disertacija ginama viešame disertacijos Gynimo tarybos posėdyje:

Pirmininkas – doc. dr. Algirdas Jakubčionis (Vilniaus universitetas, humanitariniai mokslai, istorija –05 H).

Nariai:

Doc. dr. Algimantas Čepas (Vilniaus universitetas, socialiniai mokslai, teisė – 01S);

Dr. Saulius Grybkauskas (Lietuvos istorijos institutas, humanitariniai mokslai, istorija – 05H);

Dr. Tomas Vaiseta (Vilniaus universitetas, humanitariniai mokslai, istorija – 05H);

Prof. dr. Justinas Žilinskas (Mykolo Romerio universitetas, socialiniai mokslai, teisė – 01S).

Disertacija bus ginama viešame disertacijos Gynimo-tarybos posėdyje 2017 m. rugsėjo mėn. 29 d. (penktadienį) 15 val. Istorijos fakulteto 211 auditorijoje.

Adresas: Universiteto g. 7, LT-01513, Vilnius, Lietuva

Disertaciją galima peržiūrėti Vilniaus universiteto, Lietuvos istorijos instituto bibliotekose ir *VU* interneto svetainėje adresu: www.vu.lt/lt/naujienos/ivykiu-kalendorius

Problema. Šios disertacijos atsiradimą lėmė Lietuvos socialiniuose ir humanitariniuose moksluose egzistuojanti spraga tiriant sovietinę baudžiamąją teisę, baudžiamojo persekiojimo praktiką bei sovietines nusikaltimo ir bausmės sampratas makroperspektyvoje, vadovaujantis tarpdisciplininiu požiūriu. Didelė dalis šiandien egzistuojančių mokslinių darbų, susijusių su šia problematika, analizuoja siauras sovietinio baudžiamojo teisingumo sritis. Dalis jų skirta kitai problematikai, o sovietinė baudžiamoji justicija ir nusikalstamumas tėra šalutinės problemos.

Be to, nemažai istorinių tyrimų, kuriuose iki šiol buvo gilinamasi į politinio nusikaltimo temą, priklauso vadinamajai totalitarinei mokyklai: sovietinė teisė juose analizuojama normatyviniu aspektu, tik per politinių represijų prizmę.

Dar vienas argumentas, pagrindžias tyrimo naujumą ir aktualumą, yra Lietuvos istorinėje savimonėje įsitvirtinęs vadinamasis Gulago mitas, kuris šiandien pripažįstamas ir kaip *atminties vieta*. Šis mitas, gimęs istorinėje Lietuvos, SSRS ir Rytų bloko savimonėje, puoselėtas su totalitarine ir naująja totalitarine mokykla susijusių mokslinės tradicijos atstovų, įtvirtino įsivaizdavimą, kad visa sovietinė baudžiamojo persekiojimo ir teisingumo sistema buvo nukreipta išimtinai tiktai į individo bei visuomenės represavimą, o kitų funkcijų neatliko.

Disertacijoje grindžiama mintis, kad minėtas sovietinės baudžiamojo teisingumo sistemos, sovietinių nusikaltimo ir bausmės sampratų apibrėžimas ir vertinimas išimtinai per Gulago prizmę stokoja mokslinių argumentų. Taigi dar vienas iš disertacijos atsiradimo motyvų buvo vadinamojo Gulago mito dekonstravimas, įvertinant jo analitinį pagrįstumą ir pretenzijas įsitvirtinti taip pat ir moksliniame humanitarinių bei socialinių mokslų (istorijos, teisės, sociologijos, politologijos) diskurse.

Disertacijos aktualumą pagrindžia ir sovietinės baudžiamosios teisės kategorijų tęstinumas Lietuvos Respublikoje po 1990 m. – pavyzdžiui, faktas, kad modifikuotas 1961 m. LSSR baudžiamasis kodeksas buvo naudojamas iki 2000 m., tad sovietinis požiūris į baudžiamąjį teisingumą bei sovietinės nusikaltimo ir bausmės sampratos, vertinant hipotetiškai, galėjo daryti įtaką ir atkūrus Lietuvos nepriklausomybę.

Disertacijoje formuluojama ir įrodoma šiuolaikinės kriminologijos disciplinos žiniomis grindžiama tezė, kad nusikaltimo ir bausmės sampratos sovietinėje Lietuvoje (kaip ir bet kurioje visuomenėje) apėmė kur kas platesnį lauką nei vien tik įstatymai ir baudžiamojo persekiojimo institucijų veikla. Nusikaltimo ir bausmės sampratos tyrimo

metu analizuotos įvairiais lygmenimis: pradedant sovietinio režimo politika SSRS Centre (Maskva, sovietinė Rusija) ir periferijose (šiuo atveju vienoje konkrečioje sovietinėje respublikoje – Lietuvos SSR), baigiant sovietinės visuomenės elitui nepriklausiusių individų nusikaltimo, bausmės sampratomis bei kriminalinėmis praktikomis.

Tyrimo objekto formulavimas. Šiuo tyrimu, visų pirma, siekiama patikrinti mokslinį minėto mito, kurio esmė yra sovietinės baudžiamojo persekiojimo sistemos kaip išimtinai totalitarinės ir represyvosios valstybės galios įgyvendinimo technikos, pagrįstumą. Jokiu būdu nenuvertinant ir nepaneigiant politinio nusikaltimo kategorijos svarbos sovietinėje baudžiamojo teisingumo sistemoje, mėginama atsakyti į klausimą, ar sistemai nepaklusių individų ir grupių represavimas buvo vienintelė sovietinės valstybės generuotų nusikaltimo ir bausmės kategorijų ir jų adaptavimo teisinei praktikai paskirtis.

Sovietinės nusikaltimo ir bausmės sampratos disertacijoje analizuojamos atsižvelgiant į jų atsiradimo aplinkybes bei evoliuciją laike ir erdvėje. Darbe Sovietų Sąjunga suprantama kaip imperija, turint omenyje, viena vertus, griežtą jos Centro diktatą periferijai, kita vertus, atsižvelgiant į nusikaltimo ir bausmės sampratų skirtumus, atsirandančius dėl geografinių, chronologinių ir kitų aplinkybių.

Taigi tyrimo **objektas** yra įsivaizduojamas sovietinių nusikaltimo ir bausmės sampratų žemėlapis: idėjiniai šių sąvokų pamatai, turinys bei funkcionavimo aplinkybės skirtinguose sovietinės valstybės ir visuomenės lygmenyse skirtingais sovietinio režimo istorijos etapais Lietuvos SSR ir visoje Sovietų Sąjungoje. Čia turima omeny nusikaltimo ir bausmės sampratų analizė skirtingais lygmenimis: politiniu, viešojo diskurso, ideologijos ir propagandos, sovietinės teisės, baudžiamojo persekiojimo institucijų (turint omenyje tiek teorines jų veikimo gaires, tiek realiai egzistavusias baudžiamojo persekiojimo ir teismų praktikas), visuomenės sampratų ir praktikų.

Tyrimo tikslas ir uždaviniai. Tyrimo tikslas yra dekonstruoti, rekonstruoti, apibrėžti, išanalizuoti, palyginti ir pamatuoti sovietines nusikaltimo ir bausmės sampratas: jų turinį, apibrėžtis ir evoliuciją skirtingais sovietinės valstybės raidos etapais, jos Centre (Rusijos Tarybų Federacinė Socialistinė Respublika ir jos centras Maskva) bei periferijoje (Lietuvos Sovietinė Socialistinė Respublika), skirtingais lygmenimis (politiniu, instituciniu ir socialiniu), kuriuose šios sampratos buvo formuluojamos, transformuojamos, keičiamos ar atmetamos. Per šių sąvokų genezės

istoriją siekiama generuoti naują mokslinį požiūrį į sovietinės baudžiamojo persekiojimo sistemos mechanizmą, atsakant į klausimą, ar sovietinė baudžiamoji teisė ir baudžiamojo persekiojimo sistema buvo išimtinai politikos laukui pajungtas represinis aparatas, o gal galima kalbėti apie bent jau dalinį šios sistemos savarankiškumą ir sovietinę baudžiamąją teisę kaip atskirą teisinę sistemą, nebūtinai susijusią su politinėmis represijomis?

Disertacijoje formuluojami tokie tyrimo uždaviniai:

1. Ištirti ir rekonstruoti sovietinėje Lietuvoje egzistavusias nusikaltimo ir bausmės sampratas bei sąvokas (jų reikšmes ir turinį) 6 skirtingais lygmenimis: politinio diskurso ir oficialios sovietinės ideologijos, profesionalaus (ekspertinio) sovietinio kriminologinio žinojimo, viešojo diskurso, baudžiamosios teisės ir baudžiamojo persekiojimo sistemos, visuomenės (vadinamajame *žmonių iš gatvės* žinojimo) bei kriminalinių praktikų.

2. Aptikti ir apibrėžti *idealiuosius* minėtų sampratų *tipus*, aptinkamus sovietinėje baudžiamojoje teisėje ir baudžiamojo persekiojimo sistemoje.

3. Išsiaiškinti, ar sovietinės Lietuvos visuomenė bent jau iš dalies perėmė bei internalizavo nusikaltimo kategorijos sampratą, suformuluotą sovietinės baudžiamosios teisės ar atsispindėjusią viešajame diskurse.

4. Adaptuoti kriminologijos ir teisės disciplinų suformuluotą nusikaltimo terminą ir sampratą (bei su juo susijusias bausmės fenomeno apibrėžtis) istorijos disciplinos lauke vykdomiems tyrimams; taip pat pritaikyti šiuos terminus ir sampratas labiau specifiniam istorinių tyrimų laukui – sovietologijos podisciplinei.

5. Ištirti, kiek savarankiškumo Lietuvos SSR turėjo sovietinės imperijos Centre suformuluotų nusikaltimo ir bausmės sąvokų adaptacijos procese ir ar buvo įmanoma (o gal ir realiai įvyko) jų modifikacija (valdoma arba savaiminė), šioms sampratoms įsitvirtinant vietiniame LSSR kontekste. Ištirti, ar LSSR egzistavusios nusikaltimo ir bausmės sampratos skyrėsi nuo imperijos suformuluoto *idealiojo tipo*.

6. Ištirti tikėtiną istorinę minėtų sąvokų turinio bei prasmės kaitą evoliucionuojant sovietiniam režimui.

7. Pasiūlyti naujų mokslinių įžvalgų bei modifikuoti moksliniame diskurse ir istorinėje atmintyje egzistuojantį dualistinį požiūrį į sovietinę baudžiamąją teisę bei baudžiamojo persekiojimo sistemą (modifikuoti šios sistemos vertinimą arba išimtinai

per represijų prizmę, arba pabrėžiant šios sistemos išskirtinumą bei savarankiškumą ir atmetant politikos įtaką sovietinei teisei).

Chronologinės ir erdvinės ribos. Darbo chronologija, visų pirma, remiasi istoriografijoje įprastu sovietinio režimo skirstymu į totalitarinę epochą (iki Stalino mirties 1953 m.) bei postalininį režimą ir vėlyvąjį sovietmetį. Šie du didžiuliai epochos blokai apibrėžti neatsitiktinai: nors sovietinės valstybės bei visuomenės raida nemažai skyrėsi skirtingų lyderių vadovaujamais laikotarpiais (pvz., Nikitos Chruščiovo ir Leonido Brežnevo valdymo skirtumai), istoriografijoje šiandien pripažįstama, kad patys svarbiausi režimo pokyčiai įvyko būtent po Stalino mirties. Toks skirstymas itin ryškus baudžiamosios teisės srityje: tuomet įvykusi reforma imperijos lygmeniu iš esmės pertvarkė sovietinių baudžiamųjų įstatymų bazę, lėmė teisinės minties ir teisinių baudžiamojo persekiojimo praktikų pasikeitimus. Be to, būtent po Stalino mirties įvyko esminis pokytis ideologinėse *nusikaltimo* ir *bausmės* sampratose. Lietuvos SSR postalininis lūžis itin svarbus: 1961 m. ji pirmą kartą priėmė atskirą Baudžiamąjį kodeksą (iki tol naudojosi sovietinės Rusijos baudžiamuoju kodeksu).

Antra vertus, šios disertacijos, į makroperspektyvą orientuoto darbo, mastelis yra per stambus, o analizuojamas laikotarpis pernelyg ilgas išsamesnei smulkesnių baudžiamojo persekiojimo sistemos bei nusikaltimo ir bausmės sampratų analizei, susijusiai, pavyzdžiui, su režimo pokyčiais Chruščiovo, Brežnevo ir Andropovo valdymo laikotarpiais.

Kalbant apie LSSR, tyrimo chronologinės ribos yra nulemtos dviejų sovietinių okupacijų: 1940–1941 ir 1944–1990 m. Tačiau kalbant apie SSRS, šias tyrimo ribas teko praplėsti, nes idealieji sovietiniai nusikaltimo ir bausmės sąvokų tipai, jų esminės apibrėžtys susiformavo dar iki Lietuvos okupacijos sovietinės imperijos Centre. Šie idealieji tipai gimė dar iki 1917 m. Spalio perversmo, esminiai baudžiamieji įstatymai (pvz., baudžiamasis ir baudžiamojo proceso kodeksai) buvo priimti XX a. trečiajame dešimtmetyje, o pakeisti tik po Stalino mirties.

Geografiniu aspektu, kaip jau minėta, LSSR matoma visos sąjungos, o ypač jos Centro (sovietinės Rusijos ir Maskvos) kontekste.

Disertacijos struktūra. Disertaciją sudaro įvadas, trys pagrindiniai skyriai, skirstomi į smulkesnius poskyrius, išvados ir šaltinių bei literatūros sąrašas.

Pirmasis skyrius, pavadintas *Sukūrimas: sovietinių nusikaltimo ir bausmės sampratų idealiųjų tipų gimimas ir evoliucija (1917–1940 m.)*, atskleidžia, kaip šios sampratos gimė sovietinėje Rusijoje ir SSRS ir kokios jos buvo prieš Lietuvos okupaciją. Jame analizuojami įvairūs sovietinės baudžiamosios teisės šaltiniai ir jos susiformavimui įtakos turėję veiksniai (pvz., bolševikų ideologija, marksizmas, tradicinė socialinė Rusijos kaimo sankloda, pozityvioji teisė), pateikiami idealieji nusikaltimo ir bausmės sampratų tipai įstatymų, ideologijos, baudžiamojo persekiojimo praktikų lygmenimis.

Antrasis skyrius *Nusikaltimo ir bausmės sąvokų perkėlimas iš Centro į koloniją – okupuotąją Lietuvos SSR (1940–1941 ir 1944–1990 m.)* atskleidžia, kaip vyko šių sąvokų idealiųjų tipų perkėlimas iš imperijos centro į periferiją ir adaptavimas vietinėms sąlygoms. Šio skyriaus analizė apima išskirtuosius metodologinius lygmenis: profesionalųjį, viešąjį, visuomenės kriminologinius diskursus, įstatymų, ideologijos ir režimo politikos, baudžiamojo persekiojimo praktikos. Skyrius atskleidžia, kiek ir kaip vietinis kontekstas veikė idealiųjų nusikaltimo ir bausmės sampratų įsitvirtinimą okupuotos Lietuvos teritorijoje.

Trečiasis skyrius, pavadintas *Transformacija: sovietinių nusikaltimo ir bausmės sampratų pasikeitimai 1953–1990 m. laikotarpiu*, analizuoja minėtos sovietinės teisės reformos pasekmes viešajam, profesionaliajam ir vadinamajam žmonių iš gatvės kriminologiniams diskursams, įstatymams, baudžiamojo persekiojimo bei kriminalinėms praktikoms.

Teorinis pagrindas ir vartojamos sąvokos. Ši disertacija priklauso idėjų ir sąvokų istorijos sričiai, o rasti galutines pagrindinių vartojamų sąvokų (nusikaltimas ir bausmė sovietmečiu) apibrėžtis yra jos tikslas, todėl pradinėje tyrimo stadijoje nebuvo įmanoma pasiūlyti baigtinių nusikaltimo ir bausmės sąvokų apibrėžimų. Antra vertus, pati nusikaltimo sąvoka socialiniuose moksluose iki šiol yra diskutuotina, jos atžvilgiu konsensusas nepasiektas. Teisės, sociologijos ir kriminologijos mokslai, taip pat skirtingos jų mokslinės mokyklos ir tradicijos siūlo skirtingus šios sąvokos apibrėžimus.

Ikimoksliniame, kasdienio patyrimo, lygmenyje nusikaltimo ir nusikalstamumo apibrėžimai labiausiai siejasi su išvirkščiąja socialinės realybės bei moralės puse: tai yra veiksmas ar neveikimas, priešingas visuotinai pripažįstamoms konkrečios visuomenės taisyklėms, vertybėms ir normoms. Taigi populiariuoju supratimu nusikaltimas yra šių

bendrų visuomeninio gyvenimo taisyklių sulaužymas ir pažeidimas, kuris tos visuomenės ar bendruomenės netoleruojamas.

Moderniajame moksliniame diskurse (kriminologijoje, sociologijoje bei baudžiamojoje teisėje) nuo XVIII a. išsikristalizavo dvi pagrindinės sampratos, susijusios su nusikaltimo termino apibrėžimu. Dauguma baudžiamosios teisės specialistų sutaria, kad nusikaltimas yra elgesys, uždraustas įstatymo. O kriminologai ir sociologai dažniausiai laikosi kur kas platesnio požiūrio: nusikaltimas, pasak jų, nėra tik teisės apibrėžta dimensija, bet ir socialinis bei kultūrinis fenomenas.

Vakaruose pirmasis modernų nusikaltimo apibrėžimą pasiūlė italų teisininkas bei kriminologijos disciplinos pradininkas Cesare Beccaria savo veikale „Apie nusikaltimus ir bausmes“, išleistame 1764 metais¹. Jis reformavo vakarietišką teisinę mintį, nusikaltimą apibrėždamas kaip išimtinai su įstatymu bei baudžiamąja teise susijusį fenomeną. Bausmės tikslas, pasak Beccarios, nėra kerštas ar fizinio skausmo sukėlimas. Anot jo, bausmės tikslas yra užkirsti kelią nusikaltėliui toliau vykdyti nusikalstamą veiklą jį izoliuojant bei informuoti visuomenę apie nusikaltimo atveju individui gresiančias sankcijas. Taigi Beccaria tapo griežtas iki tol Europos teisinėje praktikoje plačiai taikytų fizinių bausmių priešininkas². Jo pradėta tradicija šiandien vadinama klasikine kriminologijos mokykla.

Visai kitokį požiūrį į nusikaltimo fenomeną bei nusikaltėlio asmenybę XIX a. suformulavo pozityvioji teisės ir kriminologijos doktrina. Pasak jos pagrindėjo italo Cesare Lambroso, nusikalstamumas yra ne laisvas ar socialinių aplinkybių nulemtas individo pasirinkimas, bet paveldimų fizinių ir psichologinių charakteristikų nulemta savybė. Jis manė, kad egzistuoja tam tikras nusikaltėlio asmenybės tipas³.

Teisėje ir penologijoje pozityviajai minčiai atstovavo tokie mokslininkai kaip Jeremy'is Benthamas. Jis pagrindė garsiąją Panoptikono – baudžiamosios institucijos, kur nusikaltęs asmuo nematomas prižiūrėtojo akies yra stebimas ir kontroliuojamas

---

¹ Williams, F. P., III, and McShane, M. D. The foundations of Modern Criminology, in: *Criminology Theory. Selected Classic Readings*, Cincinnati, OH, 1998, p. 1.

² Beccaria, C. On Crimes and Punishments, in: *Criminology Theory. Selected Classic Readings*, p. 14–15.

³ Lombroso, C. Crime: Its Causes and Remedies, in: *Criminology Theory. Selected Classic Readings*, p. 42–43.

nuolat – koncepciją⁴. Vėliau ji tapo daugelio modernių kontrolės institucijų pirmavaizdžiu bei modeliu.

Tiek pozityviosios, tiek klasikinės sampratų atstovai nusikaltimą apibrėžė kaip išimtinai negatyvų socialinį fenomeną, veikiau lemiantį destrukciją nei turintį kokios nors naudos⁵. Toks požiūris buvo modifikuotas sociologo Emilio Durkheimo. Pasak jo, nusikaltimas turi ir teigiamą vaidmenį bei funkciją bet kurioje visuomenėje: jis padeda apibrėžti jos normų, vertybių ir deviacijų, už kurias taikomos sankcijos, visumą, taip konsoliduodamas pačią visuomenę. Taigi, pasak Durkheimo, nusikaltimas nėra socialinė problema, o veikiau elementas, būtinas bet kurios visuomenės socialiniam kūnui ir struktūrai išlaikyti⁶.

Visi anksčiau minėti mokslininkai ir mąstymo tradicijos sutarė dėl vieno – nusikalstamas yra toks elgesys, kuris apibūdinamas kaip priešingas konkrečios visuomenės vyraujančių vertybių, normų ir socialinių praktikų visumai. Pasak Stuardo Henry'io, kuris sutinka su tokiu požiūriu, nusikaltimą galima apibūdinti socialinės deviacijos terminu, kurio reikšmė – grubus bei griežtos sankcijos reikalaujantis socialinės normos pažeidimas⁷.

Tad rašant sovietinę nusikaltimo sampratos istoriją, vadovaujantis Henry'io terminu, SSRS ir LSSR visų pirma buvo ieškoma tokių grubių sistemos ir (arba) visuomenės netoleruotų socialinių normų pažeidimo sampratų bei apibrėžčių.

Taigi nusikaltimas šiame darbe visų pirma suprantamas kaip socialinės *normos* pažeidimas. O *norma* apibūdinama kaip tam tikras riboženklis ar socialinė taisyklė, sukurta visuomenės savikontrolei individų elgesio atžvilgiu. Normos reikalingos tam, kad individai galėtų sėkmingai gyventi kartu bendruomenėje, grupėje ar visuomenėje. Taigi *socialinės normos* šiame darbe yra suprantamos kaip individualų elgesį generuojančios taisyklės, egzistuojančios konkrečioje socialinėje grupėje⁸.

---

⁴ Bentham, J. *An Introduction to the Principles of Morals and Legislation*, Vol. 1, London, 1823.

⁵ Garland, D. Of Crimes and Criminals: The Development of Criminology in Britain, in: *The Oxford Handbook of Criminology*, New York, 1994, p. 28.

⁶ Breathnach, S. *Emil Durkheim on Crime and Punishment (An Exegesis)*, Boca Raton, Florida, 2002, p. 124.

⁷ Henry, S. *Social Deviance*, Cambridge, 2009, p. 1, 2.

⁸ *Deviant Behaviour. Readings in the Sociology of Norm Violation*, ed. Clifton D. Bryant, New York, Washington, Philadelphia, London, 1990, p. 4, 8.

Tam, kad socialinės normos būtų pajėgios generuoti ir lemti individualaus elgesio trajektorijas, jos turi būti *internalizuotos*. Tai procesas, kurio metu socializuodamiesi individai įsisąmonina visuomenės ar net valdžios apibrėžtas normas: jos taip pat tampa ne tik oficialiai deklaruojamomis, bet ir savaime suprantamomis, savomis, net nekvestionuojamomis ir dažnai nereflektuojamomis individualaus elgesio gairėmis⁹.

Taigi *ekstremalios deviacijos*, arba nusikaltimai, gali būti suprantami kaip kraštutiniai socialinių normų pažeidimai, keliantys grėsmę tas normas generuojančios visuomenės ir jos narių gerovei ar kartais net pačiai egzistencijai.

Šiuolaikinė baudžiamoji teisė apima abi minėtas sampratas: nusikaltimas apibrėžiamas kaip veiksmas ar neveiksnumas, kuris yra apibūdinamas baudžiamojoje teisėje ir sukelia konkrečias negatyvias pasekmes¹⁰. Tai – veiksmas, baudžiamas teisės, kuriam yra priskirtini elementai, baudžiamojoje teisėje apibūdinami kaip nusikalstami. Šis veiksmas suprantamas kaip neteisėtas ir neteisingas¹¹.

Dar vienas požiūris, aptinkamas teisės disciplinoje, yra nusikaltimo sąvokos apibrėžimas vadovaujantis *socialinės žalos* terminu. Jį pirmasis pavartojo anglų filosofas ir ekonomistas Johnas Stuartas Millas. Pasak jo, visuomenėje individas turi teisę žaloti save, bet tik tada, kai ta žala nukreipta prieš save, nesukelia grėsmės ir nežaloja kito (ar kitų) individo. Taip pat, anot jo, visuomenės pareiga yra užkirsti kelią besitęsiančiai, rimtai žalai kitų individų ar jų nuosavybės atžvilgiu¹².

Millo suformuluotą tradiciją, šiek tiek ją modifikuodamas, tęsė teisės filosofas Joelas Feinbergas. Šalia socialinės žalos jis išskyrė naują nusižengimo arba skriaudos (angl. *offense*) kategoriją. Pasak jo, net ir tiesiogiai visuomenei ar individui nežalingas, tačiau užgaulus ar amoralus elgesys (pvz., viešas nacistinės simbolikos demonstravimas) kai kuriais atvejais gali būti kriminalizuojamas¹³. Dar vienas šios tradicijos atstovas, teisės filosofas Douglasas Husakas taip pat laikosi nuomonės, kad ne tik teisė, bet ir nusikalstamu veiksniu padarytos žalos dydis apibrėžia veiksmo ar neveiksnumo kriminalizacijos poreikį. Akcentuodamas skirtumą tarp *malum in se* (elgesys, kuris

---

⁹ Hirschi, T. A Control Theory of Delinquency, in: *Criminology Theory. Selected Classic Readings*, p. 291.

¹⁰ Dobryninas, A., Čėsniienė, I., Dobrynina, M., Giedraitis, V., Merkevičius, R. *Perception of Criminal Justice in Society*, Vilnius, 2014, p. 16.

¹¹ Wessels, J., Beulke, W. *Strafrecht*, Allgemeiner Teil. 28. Auflage, Heidelberg, 1998.

¹² Mill, J. S. *On Liberty*, London, 1859, p. 101, 134–156; Idem, *Utilitarianism*, London, 1871.

¹³ Feinberg, J. *Harmless Wrongdoing. The Moral Limits of the Criminal Law*, New York, 1988, p. 319.

daugelyje visuomenių laikomas nusikalstamu pats savaime, net jei ir nėra rašytinių įstatymų, pavyzdžiui, žmogžudystė) ir *malum prohibitum* (elgesys, kuris laikomas nusikalstamu, nes yra uždraustas įstatymo), jis kritikavo per didelį Jungtinių Amerikos Valstijų teisėje kriminalizuotų veikų skaičių. Husakas siūlėsi baudžiamojoje teisėje vadovautis vadinamuoju proporcingumo principu, nurodančiu, jog bausmės griežtumas turėtų būti tiesiogiai siejamas su nusikaltimo sunkumu¹⁴.

Šias sampratas – nusikaltimo ir bausmės fenomenų susiejimą su įstatymu ir teise bei socialinės žalos fenomeno akcentavimą – dar papildė ir išplėtė teorinis nusikaltimo sąvokos apibrėžimo modelis, pasiūlytas Eugene'o McLaughlino ir Johno Muncie'o. Tęsdami Millo, Feinbergo ir Susako tradiciją, šie autoriai pasiūlė sujungti teisinį nusikaltimo apibrėžimą ir socialinės žalos terminą. Be to, pasak šių autorių, konstruojant nusikaltimo sampratos apibrėžimą ir šios sąvokos analizės teorinį modelį yra būtina įtraukti tiek teisinius, tiek sociologinius nusikaltimo termino sampratų aspektus. Taigi McLaughlinas ir Muncie'as siūlo nusikaltimo sąvoką konkrečioje visuomenėje analizuoti turint omenyje kelis lygmenis: 1) socialinės žalos; 2) socialinės sutarties 3) oficialaus visuomenės atsako į žalą¹⁵.

Socialinės žalos lygmuo reiškia patį nusikalstamą veiksma ar neveikimą ir jo pasekmes visuomenei, socialinės sutarties *lygmuo* apima įstatymus ir baudžiamąją teisę (taigi oficialias taisykles, apibrėžiančias netoleruojamas deviacijas), o *oficialaus visuomenės atsako į žalą lygmuo* atitinka baudžiamojo persekiojimo sistemą ir praktiką, taip pat bausmę. Panašiai nusikaltimo sąvoką formuluoja ir Edvinas H. Sutherlandas. Jis išskiria kitus tris su šia sąvoka ir jos veikimu susijusius lygmenis: 1) teisėkūros, arba teisinių normų (angl. *law-making*); 2) įstatymų pažeidimų ir nusikalstamų praktikų (angl. *law-breaking*); 3) baudžiamojo persekiojimo sistemos institucijų, baudžiamojo persekiojimo proceso (angl. *law-enforcement*)¹⁶.

Remiantis minėtomis teorinėmis išvalgomis, sociologijos suformuluota ir disertacijoje naudota tokia nusikaltimo analizės schema, arba teorinis modelis, kurią sudaro 3 dalys:

---

¹⁴ Husak, D. *Overcriminalization – The Limits of the Criminal Law*, New York, 2008, p. 3–36.

¹⁵ *The Sage Dictionary of Criminology*, Eugene McLaughlin, John Muncie (eds.), London, Thousand Oaks, New Delhi, 2001, p. 78.

¹⁶ Akers, R. L. *Criminological Theories: Introduction and Evaluation*, London, 1999, p. 2.

1. Nusikaltimo sąvoka oficialių teisinių normų ir oficialiai uždraustų veiksmų bei neveiksnumo dimensijoje.

2. Nusikaltimai kaip visuotinai socialiai žalingais pripažįstami ir kaip socialinė žala patiriami veiksmai (net jei nėra juos apibrėžiančių įstatymų).

3. Nusikaltimas kaip ne tik objektyvi, bet ir politiškai konstruojama socialinė realybė (tai įmanoma dėl baudžiamųjų įstatymų ir baudžiamojo persekiojimo institucijų tinklo egzistavimo).

Visi anksčiau minėti nusikaltimo sampratos lygmenys svarbūs šiam tyrimui.

Metodologija. Tyrimo metodologiją sudaro kelios priegios: Michelo Foucault sąvokų istorija ir žinojimo archeologija, vadinamoji pokolonijinė paradigma, bei Alfredo Šützo sukurta žinojimo diskurso samprata, adaptuota Aleksandro Dobrynino ir įgavusi *kriminologinių diskursų* teorijos bei metodologijos pavidalą.

Pirmoji metodologinė priega ir analizės būdas Foucault apibūdinamas kaip žinojimo archeologija. Pasak jo, socialiniuose ir humanitariniuose moksluose įsitvirtinusią idėjų istorijos metodologiją naudinga pakeisti vadinamąja sąvokų archeologija. Foucault manė, jog norint suvokti kokios nors konkrečios sąvokos turinį ir evoliuciją yra būtina, kaip ir archeologijoje, po truputį „nukasti“ su tos sąvokos atsiradimu ir geneze susijusį kultūrinį sluoksnį (istorinį bei idėjinį kontekstą), atsižvelgiant į pačią sąvokos gimimo pradžią ir susiformavimo aplinkybes. Vėliau reikėtų analizuoti sąvokos vystymosi kontekstą, aplinkybes, evoliuciją ir kismą¹⁷.

Būtent Foucault metodologija vadovaujantis šis tyrimas pradėtas nuo sovietinių nusikaltimo ir bausmės sąvokų gimimo Rusijoje ir už jos ribų dar ikisovietiniu laikotarpiu. Šiame kontekste taip pat reikėtų pabrėžti, kad Foucault išplėtota metodologija siūlo analizuoti tas sąvokas, kurios yra esminiai faktoriai, formuojantys vieną ar kitą socialinę struktūrą. Kad *nusikaltimą* ir *bausmę* galima laikyti tokiomis esminėmis, modernių vakarietišku visuomenių bei individų socialinį ir kultūrinį būvį konstruojančiomis sąvokomis, parodo paties Foucault tyrimų dėmesys joms¹⁸.

Antroji priega – tai pokolonijinė paradigma sovietologijoje (pvz., Terry'is Martinas) ir pokolonijinė kriminologija (pvz., Edvardas Saidas, Gayatri Spivak ir Homis

---

¹⁷ Foucault, M. *The Archaeology of Knowledge and the Discourse of Language*, New York, 1972, p. 4, 28.

¹⁸ Idem, *Discipline and Punish: The Birth of the Prison*, New York, 1979.

Bhabhas). Jos esmė: nevakarietišku (ar tik iš dalies vakarietišku) nusikaltimo ir bausmės sąvokų analizė, imperijų periferijoms primetamos baudžiamosios teisės sampratos ir nusikaltimo bei bausmės terminų apibrėžtys, skirtumai ir panašumai tarp metropolijose ir kolonijose tarpusių kriminologinių diskursų, nusikaltimo, bausmės sampratos ir baudžiamoji teisė kaip imperijų galios centrų mechanizmas, reikalingas kolonijų ir periferijų kontrolei¹⁹.

Alfredo Shützo suformuluota, Aleksandro Dobrynino modifikuota ir kriminologijai pritaikyta metodologija remiasi trijų kriminologinių diskursų išskyrimu.

Shützas išskyrė tris žinojimo apie socialinę bei gamtinę tikrovę ar kokį nors jos objektą lygmenis, kuriuose egzistuoja skirtingos to žinojimo būdo apibrėžtos konkretaus objekto sampratos: *ekspertinį, gerai informuotų piliečių* (dažniausiai atitinka žiniasklaida) bei *žmonių iš gatvės* (profesionalių žinių apie konkretų fenomeną itin stokojantis lygmuo, kuriame žinojimas grindžiamas asmeniniu patyrimu, stereotipais)²⁰.

Aleksandras Dobryninas šią schemą papildė taip: a) profesionalusis kriminologinis diskursas, formuluojamas teisės ir kriminologijos ekspertų bei šių sričių specialistų; b) viešasis kriminologinis diskursas, arba nusikaltimo fenomeno ir sampratos konstravimas masinės komunikacijos priemonėse bei žiniasklaidoje; c) politinis kriminologinis diskursas, arba valdančiųjų institucijų generuojamos sampratos ir apibrėžtys²¹.

Šiuos tyrimus sujungus su Durkheimo, McLaughlino, Muncie'o bei Sutherlando nusikaltimo fenomeno sampratomis ir teoriniais modeliais, praturtinus šią schemą sovietologijos disciplinos įžvalgomis apie sovietinių visuomenių išskirtinumą ir specifiką, suformuluota tokia metodologinė schema, kuria vadovautasi šiame tyrime:

- I. Nusikaltimo samprata oficialiu politiniu lygmeniu bei sovietinėje ideologijoje.
- II. Profesionalusis (ekspertinis) kriminologinis diskursas.
- III. Nusikaltimo ir bausmės sampratų konstravimas viešajame diskurse bei žiniasklaidoje.
- IV. Nusikaltimo bei bausmės sampratos baudžiamojo persekiojimo procese.

---

¹⁹ McLaughlin, E. Post-Colonial Criminology, in: *The Sage Dictionary of Criminology*, p. 214.

²⁰ Shütztz, A. The well-informed citizen, in: Shütztz, *Collective Papers*, vol. 2, The Hague, 1964, p. 120–134.

²¹ Dobryninas, A. Democratic Change and Crime Control in Lithuania: Compiling New Criminological Discourses, NATO Fellowship Programme Final Report. Vilnius, 1996, accessible in <http://www.nato.int/acad/fellow/94-96/dobrynin/concl.htm>, [last visited on August 1st, 2017].

V. Įstatymų laužymo lygmuo: kriminalinių praktikų gairės SSRS ir LSSR.

VI. Nusikaltimo ir bausmės sampratų apibrėžimai *žmonių iš gatvės lygmeniu*: su teisėtvarka, politika ar nusikalstamo pasaulio generuojamomis sampratomis nesusijęs kriminologinis žinojimas.

Šaltiniai ir metodai. Pagrindiniai disertacijoje naudojami tyrimo metodai yra kritinė istorinių šaltinių bei istoriografijos analizė ir sintezė. Jų interpretavimo taktika grindžiama Claudia Verhoeven teisinių šaltinių bei teismo bylų analizės metodika.

Taip pat naudojami žodinės istorijos metodai – pusiau struktūruoti interviu. Iš viso tyrimo metu buvo atlikta 10 tokių interviu, siekiant ištirti *žmonių iš gatvės* kriminologinio diskurso gaires vėlyvuosiu sovietmečiu ir 3 interviu su sovietinės teisės profesionalais, siekiant papildyti žinias apie *profesionalųjį kriminologinį diskursą*.

Tyrime naudoti pirminiai šaltiniai:

a) teisiniai Sovietų Rusijos, Sovietų Sąjungos ir Lietuvos SSR dokumentai: konstitucijos, baudžiamieji kodeksai, atskiri įstatymai, teismų sprendimai, teismų darbo gairės bei sovietinių baudžiamajo persekiojimo institucijų veiklą apibrėžiantys dokumentai. Jie atskleidžia oficialią teisinę poziciją ir parodo, kas sovietinėje imperijoje teisėtvarkos ir teisėkūros srityse buvo laikoma nusikaltimu ir bausme. Šie dokumentai taip pat atskleidžia, kokiais kriterijais baudžiamajo persekiojimo sistema vadovavosi, kriminalizuodama atskirus individus ar jų grupes;

b) dokumentai ir šaltiniai, atskleidžiantys, kaip nusikaltimo sąvoka buvo suprantama ir apibrėžiama aukščiausiu politiniu lygmeniu: SSRS ir LSSR Komunistų partijos bei oficialiuose jos lyderių dokumentuose, sprendimuose, dekretuose. Šiai šaltinių grupei priklauso, pavyzdžiui, LKP(b) plenumų protokolai, SSRS ir LSSR lyderių kalbos, raštai;

c) archyviniai dokumentai, atskleidžiantys baudžiamajo persekiojimo dimensiją ir sovietinės teisėtvarkos mechanizmo veikimo gaires. Didžiausią šių šaltinių grupę sudaro asmenų baudžiamosios bylos iš Lietuvos ypatingojo archyvo (fondas K-1, apyrašas 58 – politinės bylos; fondas V-145/40 – kriminalinės bylos), LKP Centro komiteto dokumentai (fondas 1771). Taip pat naudojami ir kai kurie publikuoti sovietinio baudžiamajo proceso bei teismų dokumentai;

d) profesionalų kriminologinį diskursą atskleidžianti literatūra: edukaciniai šaltiniai ir vadovėliai, skirti sovietiniams teisininkams, teisėsaugos ar teisėtvarkos

pareigūnams ruošti. Prie šios šaltinių grupės taip pat priskirtini įtakingų sovietinių teisininkų raštai (pvz., Andrejaus Višinskio). Šiam lygmeniui taip pat galima priskirti akademinį sovietmečiu leistą teisinį žurnalą *Socialistinė teisė*, baigiamuosius, diplominius teisininkų darbus;

e) sovietmečiu egzistavusį viešąjį kriminologinį diskursą atskleidžianti spauda: *Tiesa*, *Kauno tiesa*, *Liaudies balsas*, *Šluota*. Čia taip pat galima paminėti alternatyvųjį viešąjį diskursą atspindinčius šaltinius – vėlyvuju sovietmečiu disidentų leistą pogrindžio spaudą, pavyzdžiui, *Lietuvos katalikų bažnyčios kroniką*;

f) dar viena šaltinių grupė yra dienoraščiai bei atsiminimai: pavyzdžiui, sovietinės nomenklatūros veikėjų Juozo Grigalavičiaus, Algirdo Statkevičiaus, politinių kalinių Kęstučio Lakicko, Juozo Zdebskio, milicijos pareigūno Aloyzo Urbono.

Istoriografija. Tiek vakarietiškoje, tiek lietuviškoje istoriografijoje sovietinės nusikaltimo ir bausmės sąvokos dažniausiai analizuojamos dviejuose skirtinguose kontekstuose: kaip tyrimų, skirtų analizuoti SSRS vykdytas represijas dalis arba darbuose, dedikuotuose bendriesiems sovietinės teisės tyrimams (juose baudžiamoji teisė tėra vienas iš daugelio tyrimo objektų).

Toks tyrimų kontekstas lėmė, jog istoriografijoje šiandien egzistuoja du skirtingi požiūriai į sovietinę teisę:

a) įsitikinimas, kad sovietinė baudžiamoji teisė ir baudžiamojo persekiojimo sistema tebuvo aktyviai politinės galios naudotas represijų įrankis, o ne sistema *sui generis*;

b) požiūris, jog sovietinė baudžiamoji teisė ir baudžiamojo persekiojimo sistema buvo sukurta ir veikė kaip atskira, savarankiška teisinė posistemė, vadinamosios socialistinės teisės dalis.

Ryškesniais pirmojo požiūrio atstovais galima laikyti totalitarinei sovietologijos mokyklai bei tradicijai priskirtinus istorikus bei sovietologus, o jos klasika yra Hannah Arendt veikalas „Totalitarizmo ištakos“²².

Antroji tradicija labiausiai sietina su teisės istorija. Ko gero, pats fundamentaliausias šios tradicijos atstovų požiūrį į sovietinę teisę, taip pat ir baudžiamąją atspindintis veikalas yra Haroldo J. Bermano „Justice in the USSR. An

---

²² Arendt, H. *Totalitarizmo ištakos*, Vilnius, 2001.

Interpretation of Soviet Law“²³. Šiam tyrimui buvo svarbūs ir kiti minėto autoriaus darbai²⁴.

Bermano pradėtą tradiciją tęsė kiti teisės istorikai: Ulrichas Schmidas²⁵, Marry Ann Glendon, Michaelis Wallace Gordonas ir Christopheris Osakwe²⁶.

Dar viena kryptis, taip pat priklausanti teisės istorijai, bet orientuota jau išimtinai į baudžiamosios teisės analizę, yra tokių autorių kaip P. Solomono Jr.²⁷, F. J. Feldbrugge'o²⁸, I. Lappenos²⁹ darbai. Reikėtų akcentuoti ir A. K. R. Kiralfy'io³⁰ tyrimus – veikalą „Revolution in Law– Contributions to the Development of Soviet Legal Theory, 1917–1938“ (redagavo Piers Beirne)³¹. G. C. Guins savo knygoje „Soviet Law and Soviet Society“ analizavo ne tik teorines sovietinės teisės kategorijas, bet ir praktinį jų įgyvendinimą bei recepciją visuomenėje. Tai yra vienas arčiausiai šio tyrimo metodologijos esančių veikalų³².

Tiek minėta istorinė totalitarinė, tiek teisinė perspektyva vis dėlto turėjo trūkumų, kurių šiame tyrime siekta išvengti. Pirmosios tradicijos atstovai koncentravosi išimtinai į politinių nusikaltimų tyrimą, neteismines represijas, dažniausiai ignoruodami nepolitinius nusikaltimus bei sovietinės baudžiamojo persekiojimo sistemos veikimą atvejais, nesusijusiais su politinėmis represijomis. Antrosios pozicijos atstovai dažniausiai koncentravosi į teisės teoriją, įstatymus, teisinių normų apibrėžtis, ne tiek daug dėmesio skirdami praktiniams baudžiamojo persekiojimo sistemos veikimo aspektams³³.

Vis dėlto reikėtų paminėti ir kelis darbus, derinančius abi perspektyvas. Tokie pavyzdžiai vakaruose buvo susiję su paradigmine sovietologijos disciplinos kaita bei

---

²³ Berman, H. J. *Justice in the USSR. An Interpretation of Soviet Law*, Cambridge, London, 1987.

²⁴ Berman, H. J. Principles of Soviet Criminal Law, *The Yale Law Journal*, Vo. 56, No 5 (May, 1947).

²⁵ Schmid, U. Constitution and narrative: peculiarities of rhetoric and genre in the foundational laws of the USSR and the Russian federation, *Studies in East European Thought*, 2010, Vol. 62.

²⁶ Glendon, M. A., Gordon, M. W., Osakwe, Ch. *Vakarų teisės tradicijos*, Vilnius, 1993.

²⁷ Solomon, P. H., Jr. *Soviet Criminal Justice under Stalin*, Cambridge, 1996.

²⁸ Feldbrugge, F. J. Soviet Criminal Law. The Last Six Years, *The Journal of Criminal Law, Criminology and Police Science*, Vol. 54, No 3, (September, 1963).

²⁹ Lappena, I. *Soviet Penal Policy*, Denmark, 2000.

³⁰ Kiralfy, A. K. R. Recent Legal Changes in the USSR, *Soviet Studies*, Vol. 9, No 1, July, 1957.

³¹ *Revolution in Law– Contributions to the Development of Soviet Legal Theory, 1917–1938*, Piers Beirne (ed), Armonk, N.Y, London, 1990, p. 30.

³² Guins, G. C. *Soviet Law and Soviet Society*, The Hague, 1954.

³³ Guins, G. C. *Soviet Law and Soviet Society*, p. 1.

siekiu sugrąžinti visuomenės lygmenį į Sovietų Sąjungos bei kitų Rytų bloko valstybių tyrimus.

Prie tokių tyrimų priskirtinas Walterio D. Connoro darbas, analizuojantis ir lyginantis žmogžudystes JAV ir SSRS³⁴, Nicko Lamperto ekonominių nusikaltimų Sovietų Sąjungoje tyrimai³⁵, Alenos V. Ledenevos ir jos kolegų ekonominio nusikalstamumo tendencijų analizė, atskleista knygoje „Economic Crime in Russia“³⁶.

Po SSRS žlugimo atsivėrus Komunistų partijos, represinių institucijų bei sovietinės teisėtvarkos ir teisėsaugos institucijų archyvams, o vakariečiams istorikams susipažinus su jų sovietinių kolegų tyrimais, prasidėjo nauja tyrimų banga, teigiamai paveikusi ir sovietinio baudžiamojo persekiojimo, nusikaltimo ir bausmės analizę. Vienas chrestomatinių pavyzdžių yra Anne Applebaum parašyta Gulago istorija³⁷.

Kadangi šis tyrimas priklauso pokolonijinei paradigmai, reikėtų akcentuoti, kad jame remtasi ir šiai tradicijai priskiriama istoriografija: Terry'io Martino³⁸, Jörgeo Baberowskio, Anselmo Doering-Manteuffelo³⁹ tyrimais.

O porevizionistinis sovietologijos posūkis į kultūros istoriją bei antropologiją lėmė ir tokių naują požiūrį į nusikaltimo problemą sovietmečiu suformavusių veikalų (pvz., knygos „Punishment as a Crime? Perspectives on Prison Experience in Russian Culture“, red. Julie Hansen ir Andrei Rogachevskii) atsiradimą⁴⁰.

Lietuvos istoriografijoje sovietiniai nusikaltimo ir bausmės fenomenai labiausiai tyrinėti totalitarinei tradicijai priskirtinuose sovietines represijas analizavusiuose istorikų

---

³⁴ Connor, D. W. Criminal Homicide, USSR/USA: Reflections on Soviet Data in Comparative Framework, *The Journal of Criminal Law and Criminology*, Vol. 64, No. 1, 1973 03.

³⁵ Lampert, N. Law and Order in the USSR: The Case of Economic and Official Crime, *Soviet studies*, Vol. 36, No. 3 (Jul., 1984).

³⁶ *Economic Crime in Russia*, Alena V. Ledeneva, Marina Kurkchiyan (eds), The Hague, London, Boston, 2000.

³⁷ A. Applebaum, *GULAG. A History*, New York, Doubleday, 2003.

³⁸ Martin, T. *The Affirmative Action Empire. Nations and Nationalism in the Soviet Union, 1923-1939*, London, 2001, p. 23.

³⁹ Baberowski, J., Doering-Manteuffel, A. The Quest for Order and the Pursuit of Terror. National Socialist Germany and the Stalinist Soviet Union as Multiethnic Empires, in: *Beyond Totalitarianism. Stalinism and Nazism Compared*, Michael Geyer, Sheila Fitzpatrick (eds.), New York, 2009, p. 180.

⁴⁰ Hansen, J., Rogachevski, A. (eds). *Punishment as a crime? Perspectives on Prison Experience in Russian Culture*, Uppsala: Uppsala Universitet, 2014.

darbuose. Tokie yra Arvydo Anušausko⁴¹ tyrimai, Juozo Starkausko NKVD–MVD–MGB sistemos analizė⁴².

Taip pat minėtini Severino Vaitiekaus tyrimai⁴³, Gulago stovyklos, buvusios Macikuose, istorija⁴⁴.

Kitų sovietologijos kryptių istorikai Lietuvoje kol kas ypač nesidomėjo sovietinių nusikaltimo ir bausmės sampratų bei baudžiamojo persekiojimo sistemos LSSR problematika, ji jų darbuose iškyla nebent epizodiškai (pavyzdžiui, korupcijos, telefoninės teisės problemos Sauliaus Grybkausko tyrimuose)⁴⁵.

Tačiau sovietinę baudžiamąją teisę ir baudžiamojo persekiojimo mechanizmą Lietuvoje yra analizavę teisininkai bei teisės istorikai: pavyzdžiui, Vidmantas Žiemelis tyrė sovietinės Lietuvos prokuratūrą⁴⁶, Mindaugas Maksimaitis ir Stasys Vansevičius aprašė sovietinę teisę bendrame Lietuvos teisės istorijos kontekste⁴⁷, Arvydas Pocius ištyrė profesionalųjį kriminologinį Rusijos diskursą⁴⁸, Gintaras Šapoka analizavo sovietinės teisinės sistemos LSSR vertinimą vakaruose, emigrantų iš Lietuvos aplinkoje⁴⁹.

Iš rusiškos istoriografijos reikėtų paminėti dokumentų rinkinį, skirtą Didžiojo teroro analizei⁵⁰, S. A. Krasilnikovo veikalą, kuriame tiriama represyvioji sovietinės

---

⁴¹ Anušauskas, A. *Teroras. 1940–1958 m.*, Vilnius, 2012; idem, „Represinė SSRS vidaus reikalų sistema Lietuvoje“, in: *Lietuvos vidaus reikalų istorija*, Vilnius, 2008.

⁴² Starkauskas, J. *Čekistinė kariuomenė Lietuvoje 1944–1953 metais: NKVD–MVD–MGB kariuomenės partizaninio karo laikotarpiu*, Vilnius, 1998.

⁴³ Vaitiekus, S. *Tuskulėnai: egzekucijų aukos ir budeliai (1944–1947)*, Vilnius, 2002.

⁴⁴ Macikai *house of death: the WWII prisoner of war and Gulag camps 1939–1955 in the environs of Šilutė*, Edita Jankauskienė (ed.), Vilnius, 2015.

⁴⁵ Grybkauskas, S. Nomenklatūrinis sovietinės Lietuvos pramonės valdymas: partinės bausmės, KGB kompromitavimas ir klientiniai ryšiai, in: *Genocidas ir rezistencija*, No. 1 (23), Vilnius, 2008; Grybkauskas, S. *Sovietinė nomenklatūra ir pramonė Lietuvoje 1965–1985*, Vilnius, 2011.

⁴⁶ Žiemelis, V. Lietuvos prokuratūros pertvarkymo į sovietinę prokuratūrą raida 1940–1941 metais, *Jurisprudencija*, 12 (102), Vilnius, 2007.

⁴⁷ Maksimaitis, M., Vansevičius, S., *Lietuvos valstybės ir teisės istorija*, Vilnius, 1997.

⁴⁸ Pocius, A. Nusikaltėlio asmenybės samprata Rusijos autorių kriminologinių koncepcijų kontekste, *Jurisprudencija*, 5 (95), Vilnius, 2007.

⁴⁹ Šapoka, G. Sovietinės Lietuvos baudžiamosios teisės vertinimas lietuvių teisininkų išėivių darbuose, *Jurisprudence*, 18 (2), Vilnius, 2011.

⁵⁰ *Сталинизм в советской провинции: 1937–1938 гг. Массовая операция на основе приказа № 00447*, Сост.: М. Юнге, Б. Бонвеч, Р. Биннер, Москва, 2009.

baudžiamąjį persekiojimo sistemos pusę⁵¹. V. A. Kozlovas tyrė postalininio laikotarpio deviantines praktikas, Gulago sistemos eroziją⁵².

Išvados:

Tradicinis požiūris į totalitarinių valstybių baudžiamąjį teisingumą ir baudžiamąjį persekiojimo sistemą (teigiąs, kad tokios valstybės visą teisinį aparatą pajungia tik represijoms vykdyti, o vienintelės taisyklės, turinčios lemti individo ir visuomenės vertybes bei elgesį, yra ideologinės utopijos) teisingas tik iš dalies. Sovietų Sąjungos atveju baudžiamoji teisė, kurios pagrindą, tiesa, sudarė marksistinė utopija ir bolševikų ideologija, turėjo ir kitų elementų: pavyzdžiui, patyrė nemenką pozityviosios teisės įtaką, o kai kurie jos elementai atėjo net ir iš prigimtinės teisės.

Tačiau nors sovietinė baudžiamoji teisė iš pažiūros ir galėjo atrodyti kaip pozityviosios teisės ir kitais principais besivadovaujant suformuluota teisinė sistema, o kai kurių nusikaltimų apibrėžimai (pvz., nužudymo) sovietiniame baudžiamajame kodekse ne itin skyrėsi nuo vakarietiškų kodeksų įtvirtintų sąvokų, ji turėjo ir tam tikro būtent sovietinei totalitarinei valstybei būdingo išskirtinumo. Jis yra susijęs su baudžiamuoju politinių nusikaltimų ir valstybės politikos sprendimu represuojamų individų ar grupių persekiojimu. Be to, ši sistema buvo pritaikyta ne tik baudžiamajam nusikalstamų veiksmų persekiojimui, bet ir individo bei visuomenės kontrolei.

Toks įrankis politinėms represijoms ar valstybės kontrolei įgyvendinti buvo, pavyzdžiui, labai abstraktus kai kurių baudžiamąjį kodekso straipsnių formulavimas, kurio lyderis – vadinamuosius kontrrevoliucinius nusikaltimus kriminalizuojantis RSFSR baudžiamąjį kodekso 58 straipsnis.

Labiausiai paplitęs nusikaltimo ir nusikaltėlio apibrėžimas SSRS Lenino ir Stalino valdymo periodu bei LSSR iki 1953 m. sietinas su *priešo* sąvoka. Sistema buvo pritaikyta kriminalizuoti ir eliminuoti politiškai apibrėžtas priešų grupes. Tačiau teiginys, kad SSRS teisinė ir baudžiamąjį persekiojimo realybė iki 1953 m. pasižymėjo griežtu politinio ir kriminalinio nusikaltimo sampratų atskyrimu, teisingas tik iš dalies. Kai kurie atvejai rodo, kad kriminalinio nusikalstamumo atžvilgiu taip pat galėjo būti naudojamos

---

⁵¹ Красильников, С.А. *Серп и Молот. Крестьянская ссылка в Западной Сибири в 1930-е годы*, Москва, 2009.

⁵² Козлов, В. А. *Массовые беспорядки в СССР при Хрущеве и Брежнев (1953 – начало 1980-х гг.)*, Москва, 2010.

ideologinės klišės ir politiniam represavimui dažniausiai naudoti baudžiamojo persekiojimo metodai.

Ideologijos plotmėje bet koks nusikalstamumas iki pat perestroikos buvo įsivaizduojamas ir apibrėžiamas kaip praeities liekana, kuri išnyks sukūrus tobulą komunistinę visuomenę.

Vis dėlto kriminalinio nusikalstamumo atžvilgiu sistema siekė pataisyti individą, eliminuodama tik patį nusikalstamą veiksma, o politinio (iki Stalino mirties) – eliminuoti ir iš visuomenės visam laikui išstumti patį individą.

Teisinė ir kriminologinė doktrina nuo 1917 m. iki Stalino mirties keitėsi pagal režimo poreikius. Taip pat skirtingais sovietinės valstybės istorijos etapais teisinės praktikos ir įprastinis baudžiamojo persekiojimo procesas būdavo pakeičiamas supaprastinta teismine procedūra, šiuos supaprastintus pseudoteismus vykdančių represinių neteisminių institucijų tinklu (pvz., NKVD *troikos*) arba net administracinėmis, neteisminėmis represijų įgyvendinimo priemonėmis. Neteisminės praktikos vešėjo aktyvių ekonominių ir socialinių transformacijų laikotarpiais (industrializacijos, kolektyvizacijos), teisminės buvo susijusios su režimo stabilumo politikos metais (SSRS XX a. ketvirtojo dešimtmečio antroje pusėje).

Tačiau tai nereiškė, jog represijų sumažėjo teisinio stabilumo metais: Didysis teroras ir Maskvos procesai įvyko būtent tokiu teisinio bei teismo stabilumo laikotarpiu. Tai buvo įmanoma, nes sovietiniai baudžiamieji įstatymai ir baudžiamoji teisė turėjo politines represijas teisiniu ir teismo keliu įgyvendinti leidusį mechanizmą. Patys svarbiausi jo elementai buvo *materialistinė nusikaltimo samprata*, atsiejusi nusikaltimo sąvoką nuo teisės srities (teigė, kad nusikaltimas yra ne konkretaus baudžiamojo įstatymo pažeidimas, o bet koks veiksmas ar neveiksnumas, net ir neįrašytas baudžiamajame kodekse, tačiau kelias žalą sovietinei valstybei) bei *analogijos principas* (nesant konkretų veiksmą kriminalizuojančio įstatymo ar straipsnio leidęs baudžiamojo persekiojimo metu taikyti kitą, panašų įstatymą ar baudžiamojo kodekso straipsnį).

Po okupacijos į Lietuvos SSR sovietinė teisinė mintis ir įstatymuose egzistavusios nusikaltimo ir bausmės sampratos perkeltos be jokių pakeitimų: čia iki 1961 m. buvo naudojamas sovietinės Rusijos baudžiamasis kodeksas. Tad šioje srityje imperinis diskursas dominavo, o kolonizacija įvyko iki galo.

Baudžiamojo persekiojimo institucijos taip pat buvo sukurtos, o jų tinklas suformuluotas pagal imperinį modelį bei idealų tipą. Tiek okupuotos Lietuvos teismai, tiek bausmės atlikimo institucijos įjungtos į bendrą SSRS tinklą. SSRS Aukščiausiasis Teismas buvo institucija, esanti LSSR teismų hierarchijos viršūnėje. Šis teismų modelis po Stalino mirties iš esmės nebuvo keičiamas, nors Gulago tinklas sparčiai retėjo, o neteisminės baudžiamojo persekiojimo institucijos panaikintos. Be to, KGB buvo LSSR baudžiamojo persekiojimo sistemos dalis, jos pareigūnai politinio nusikaltimo atveju iki pat to laiko, kai byla būdavo atiduodama teismui, galėjo tirti nusikaltimą, tardyti įtariamuosius. Visą sistemą kontroliavo Lietuvos komunistų partija.

LSSR nuo imperijos Centro skyrėsi kai kurių kriminalinių praktikų pobūdžiu ir net pastangomis sukurti alternatyvias nusikaltimo ir bausmės sampratas. Šios pastangos pasireiškė Lietuvos ginkluotosios rezistencijos metu. Būtent Partizanų karas neleido greitai Lietuvos visuomenėje įtvirtinti sovietines nusikaltimo ir bausmės sampratas (nors tai ir buvo padaryta teisiniu, ideologiniu, politiniu ir instituciniu lygmenimis). Be to, partizanai siekė sukurti alternatyvią baudžiamosios teisės ir baudžiamojo persekiojimo sistemos versiją, kurios pagrindinis elementas buvo vadinamieji karo lauko teismai. Vis dėlto nusikaltimo samprata partizanų baudžiamojo persekiojimo praktikoje ir teisiniuose dokumentuose labai ribota: čia yra tik politiniai nusikaltimai, kolaboravimas ir tik keli kriminalinio nusikaltimo pavyzdžiai.

Po Stalino mirties įvyko didžiulė sovietinės baudžiamojo persekiojimo sistemos transformacija. Buvo panaikinta *analogija* ir *materialistinė nusikaltimo samprata*, ėmė irti ir pertvarkytas Gulago tinklas. Masinės represijos, areštai, įkalinimai politiniu pagrindu nebepasitaikydavo. Be to, 1961 m. LSSR priėmė atskirą savo baudžiamąjį kodeksą. Nors prieš disidentus vis dar naudota baudžiamoji teisė, tai nebuvo masiškai paplitusi praktika.

Baudžiamojo persekiojimo praktikoje LSSR net ir po Stalino mirties kartais buvo vadovaujama senomis gairėmis, o pokytis nebuvo toks ryškus kaip teisės teorijos.

Po Stalino mirties nebeliko kliūčių galutinei nusikaltimo ir bausmės sampratų sovietizacijai LSSR *žmonių iš gatvės lygmeniu*. Pasibaigus ginkluotai rezistencijai dramatiškai sumažėjo areštų, ypač politinio nusikalstamumo lygmeniu. Tačiau sovietinės teisės bei ideologijos konstruojamos normos ir apibrėžtys internalizuotos tik iš dalies.

Lietuvoje, kaip ir visoje SSRS, nors ir oficialiai kriminalizuotas, valstybės turto grobstymas, uždrausta ekonominė veika (pvz., spekuliacija) nelaikyti nusikaltimais.

Summary

Crime and Punishment in Lithuanian SSR

Doctoral dissertation

The research object of the given dissertation is the map of the Soviet concepts of crime and punishment, their content and functioning on different Soviet political, institutional, social, chronological and spatial levels and spaces: from post-revolutionary Russia to the Perestroika-guided Soviet world; from the Centre of the Soviet Empire (Moscow) to its Periphery (one particular Soviet Republic, Soviet Lithuania). The research is focused on the ideas, concepts and definitions of crime and punishment, which were formulated in the Soviet Union and Soviet Lithuania, and the development of these ideas and concepts until the collapse of the USSR. In this way, the research aims to generate some new insights into the nature and specifics of the Soviet-type criminal law and the system of criminal justice and criminal prosecution, and to give an answer to the question whether it was the entirely repressive mechanism, a tool of political power, as “the myth of the Gulag” claims, or if Soviet criminal law had at least some features of a separate, partially independent structure of criminal justice. Soviet Lithuanian concepts of “crime”, “punishment”, and “criminal” (their meanings and content) are investigated in 6 different levels: *political discourse and official Soviet ideology, professional (expert) criminological knowledge, the Mass Media, the field of criminal prosecution, the law braking level, and the discourse of the “people from the street”*.

Autorės moksliniai straipsniai disertacijos tematika

Kareniauskaitė, M. **Organizacja i funkcjonowanie drugiego obiegu wydawniczego w Litewskiej SRR**, *Drugi obieg w PRL na tle samizdatu w państwach bloku sowieckiego po 1956 roku*, red. P. Gasztold-Seń, N. Jarska, J. Olaszek, Warszawa, 2016.

Kareniauskaitė, M. **Anti-Communist Tendencies in Soviet Lithuania between 1956 and 1988: Shape, Contents and Development**, *Lithuanians and Poles against Communism after 1956. Parallel Ways to Freedom?*, K. Korzeniewska, A. Mielczarek, M. Stefanowicz and M. Kareniauskaitė (eds.), Vilnius, 2015.

Kareniauskaitė, M. **The Criminal Justice System in Soviet Russia and the USSR (1917–1953): Emergence, Development and Transfer to the Lithuanian SSR**, *Lithuanian Historical Studies*, No. 20, 2016.

Kareniauskaitė, M. **Baudžiamosios teisės sistema Lietuvos SSR: genezė, specifika, ryšys su neginkluotu antisovietiniu pasipriešinimu**, *Genocidas ir Rezistencija*, 2013, No. 2 (34).

Korzeniewska, K., Mielczarek, A., Kareniauskaitė, M., Stefanowicz, M. **Anti-Communist Opposition in Poland and Lithuania – a Similar, Common, or Parallel Phenomenon?**, *Lithuanians and Poles against Communism after 1956. Parallel Ways to Freedom?*, K. Korzeniewska, A. Mielczarek, M. Stefanowicz and M. Kareniauskaitė (eds.), Vilnius, 2015.

Akademiniai apdovanojimai, stipendijos

Šveicarijos vyriausybės stipendija jauniems tyrėjams (apdovanota 2013 m.)

Tarptautinės mainų programos „Memory Work“ 2015 m. stipendija, skiriama Vokietijos Federacijos fondo „Die Bundesstiftung zur Aufarbeitung der SED-Diktatur“

Projektinė veikla

Tarptautinio tyrimų projekto „Honoring Civil Courage. Developing Suggestions to Improve the Situation of Victims of Communist State Crimes“ (vykdytojas Berlin-Hohenschönhausen, 2013–2014 m., Berlynas, Vokietija) tyrėja ir ekspertė.

Tarptautinio tyrimų projekto „Lithuanians and Poles against Communism after 1956. Parallel Ways to Freedom?“, vykdyto Krokuvos Jogailaičių universiteto, Lietuvos studijų centro (projekto vadovė dr. Katarzyna Korzeniewska-Wolek, 2013 m.) koordinatorė, atstovė Lietuvoje ir tyrėja.

Tarptautinėse konferencijose skaityti pranešimai

„Criminal justice system in Soviet Union: Birth, formation and transfer to Lithuanian SSR“, *Middle-East Europe in historical research of PhD students* (Poznanė, Lenkija, 2017 m. gegužės 26–27 d.).

„GULAG Prisoners and their Family Members in Lithuanian SSR under and after the Stalinism: Legal, Ideological and Social Definition“, *Histories (Un)Spoken. Survival and Social-Professional Integration Strategies of Communist Political Prisoners' Families in Central and Eastern Europe in the '50s and '60s* (Râmnicu Sărat, Rumunija, 2016 m. birželio 22–25 d.).

„Disclosing Violence in the Soviet Union and its Colonies: the case of Soviet and Post-Soviet Lithuania“, *Beyond History and Identity: New Perspectives on Aesthetics, Politics and Society in Eastern Europe*, *Tarptautinė žiemos akademija, organizavo: Forum of Trans-regional Studies and Humboldt University of Berlin*, (Berlynas, Vokietija, 2015 m. gruodžio 2–12 d.).

„Aliyah and the Jewish movement for the right to emigrate to Israel: the case of Soviet Lithuania“, *The forced displacement of populations and waves of migration in 20th*

century Europe caused by the policy of totalitarian states (Viljandi, Estija, 2016 m. birželio 28–30 d.).

„Samizdat“ networks in communist Lithuania: repressed deviants or developers of alternative public discourse?“, *Disclosing Invisible Society: Informal and Concealed Social Networks under Communism* (Vilnius, Lietuva, 2014 m. gruodžio 5–6 d.).

„Did „National Extremist“ exist? Underground ideologies and practices in LSSR“, *Nationalism as an Agenda in the Soviet peripheries. Which form? What content?* (International conference, part of „Vilnius Symposium on Late Soviet and Post-Soviet Issues“), (Vilnius, Lietuva, 2012 m. gruodžio 6–7 d.).

„The Organization and Functioning of Samizdat Network in Lithuanian SSR“, *Second Circulation of Publications in the Polish People’s Republic (PRL) against the History of Samizdat in the Countries of the Soviet Bloc after 1956* (Varšuva, Lenkija, 2012 m. gegužės 31– birželio 1 d.)

Apie autorę

Monika Kareniauskaitė gimė Vilniuje 1985 m. 2004 m. įstojo į Vilniaus universitetą, Istorijos fakultetą (VU IF), čia baigė kultūros istorijos ir antropologijos bakalauro (2008 m.) ir istorijos magistro (2012 m.) studijas. 2012–2017 m. studijavo VU IF doktorantūroje, rengė daktaro disertaciją. 2013–2014 m. stažavosi Šveicarijoje, Sankt Galeno universitete. Vienerius metus (2015 m.) dirbo mokslinė asistente Vokietijoje, Berlin-Hohenschönhausen memoriale. Nuo 2010 m. dirba ir atlieka istorinius tyrimus Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centre.

elektroninis paštas: monika.kareniauskaite@gmail.com